

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ НАСТАВНИЦТВА В УКРАЇНІ

Назар Софія Михайлівна,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України

Статтю присвячено розгляду питань становлення та розвитку інституту наставництва в Україні. Встановлено об'єктивну потребу не лише в активізації процесу деінституціоналізації системи виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у нашій державі, що завжди було однією з важливих передумов реалізації Україною євроінтеграційних прагнень, а й у першочерговому вжитті заходів щодо покращення умов виховання дітей-сиріт, які перебувають у закладах інституційного виховання, зокрема, надання їм психологічної й емоційної підтримки для успішності їх майбутньої соціалізації та набуття ними статусу повноцінного дорослого члена суспільства. До основних передумов запровадження сучасного інституту наставництва у вітчизняній правовій системі віднесено: 1) активізацію процесу глобальної деінституціоналізації, який у нашій державі передбачає два основні напрями: розвиток сімейних форм улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та гуманізацію умов виховання дітей в інституційних закладах виховання; 2) критично високий рівень інституційного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, що зумовив потребу в ужитті невідкладних додаткових заходів, спрямованих на покращення процесу піклування, зокрема, забезпечення психологічної й емоційної підтримки підлітків із метою їх успішної соціалізації; 3) багаторічну практику наставництва в Україні, здійснювану в рамках благодійної волонтерської діяльності, що зумовило потребу у формуванні механізму правового регулювання досліджуваних відносин із метою їх упорядкування; 4) імплементацію Україною зобов'язань щодо посилення рівня соціального захисту, передбачених Угодою про асоціацію з Європейським Союзом у рамках реалізації нашою державою євроінтеграційних прагнень.

Ключові слова: дитина, соціальний захист, європейська інтеграція, інституційна модель виховання, альтернативні форми догляду, наставництво, волонтерська діяльність.

Nazar Sofia. Historical and legal prerequisites for the establishment and development of the mentoring institute in Ukraine

The article deals with the issues of formation and development of the mentoring institute in Ukraine. The author establishes the objective need not only to intensify the process of deinstitutionalisation of the system of upbringing of orphans and children deprived of parental care in our country, which has always been one of the important prerequisites for Ukraine's European integration aspirations, but also to take priority measures to improve the conditions of upbringing of orphans in institutional care, in particular, to provide them with psychological and emotional support for the success of their future socialisation and acquisition of the status of a full-fledged adult member of society. The main prerequisites for the introduction of a modern mentoring institute in the national legal system include: 1) intensification of the process of global deinstitutionalisation, which in our country involves two main areas: development of family-based forms of placement of orphans and children deprived of parental care, and humanisation of conditions for raising children in institutional care institutions; 2) a critically high level of institutional care for orphans and children deprived of parental care, which necessitated the adoption of urgent additional measures aimed at improving the care process, in particular, providing psychological and emotional support to adolescents for their successful socialisation; 3) the long-standing practice of mentoring in Ukraine, carried out within the framework

of charitable volunteer activities, which necessitated the formation of a mechanism for legal regulation of the relations under study with a view to their regulation; 4) Ukraine's implementation of its obligations to strengthen the level of social protection under the Association Agreement with the EU as part of its European integration aspirations.

Key words: *child, social protection, European integration, institutional model of upbringing, alternative forms of care, mentoring, volunteering.*

Наставництво як форма соціальної підтримки дітей і молоді характеризується тривалою історією свого становлення та розвитку на теренах нашої держави. Так, школа наставництва в період Київської Русі функціонувала на досить високому рівні. «Роль наставників виконували матері, пестуни – шановані досвідчені люди, яким громада доручала важливу справу: доглядаючи дітей, турбуватися про їхній фізичний розвиток, допомагати їм засвоювати знання і навички, необхідні для праці та захисту Батьківщини» [1, с. 11]. Поширеним типом наставництва було й так зване кормильство – форма домашнього виховання дітей феодальної знаті. Князі підбирали для малолітніх княжичів (віком 5–7 років) кормильців із числа воєвод і знатних бояр, що жили в окремих волостях. Княжич не тільки там виховувався, але й княжив. На кормильців водночас покладалися функції наставників і управителів. Кормильство не лише передбачало військово-фізичне виховання, але й орієнтувалось на високий рівень освіти [2, с. 57–58]. Згодом практика наставництва розвинулася й на українських територіях, що входили до складу Великого князівства Литовського. Зазначене підтверджується тим, що в першій половині XVI ст. в «Уставі замків, держав і дворів» Сигізмунда Августа передбачалось «брати у селян синів та віддавати в навчання ремеслу з тим, щоб вони потім були корисними для замків та дворів господських» [3, с. 122].

Неабиякого розвитку інститут наставництва набув у період існування Запорізької Січі, де навчання громадянської гідності традиційно починалося зі вступу у джури. Як свідчать джерела, «слово «джура» походило від турецького слова зі значенням «тимчасово залежний»; «джура» ще означало «товариш по зброї». Адже на Січі існував порядок: кожному відповідальному козакові впродовж року слід було передати кращі лицарські якості

щонайменше чотирьом хлопчикам. Тому при кожному козакові був хлопчик або декілька, які переймали твердість духу, уміння долати життєві труднощі, незламність, мужній характер, витривалість, орієнтацію на здоровий спосіб життя, кращі гуманні якості поведінки козака-лицаря» [4, с. 222]. Отже, убачається, що впродовж багатьох століть однією з важливих тенденцій становлення та розвитку наставництва на українських землях було широке використання цього інституту переважно в освітніх цілях, з метою навчання дітей і молоді різноманітних ремесел, набуття ними навичок, а також передання їм необхідного досвіду. Водночас, у результаті проведеного аналізу джерел, присвячених здійсненню соціального захисту на ранніх етапах становлення української державності, ми не знаходимо історичних даних, які би свідчили про застосування наставництва як форми піклування про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Вочевидь, це пояснюється тим, що християнізація Київської Русі відбулася лише наприкінці X ст., і саме із цією подією пов'язується початок формування системи соціального захисту дітей-сиріт на історичних українських землях.

Як зазначають дослідники, «у 996 р. князь Володимир Великий доручив піклування і нагляд за сиротами, убогими та подорожніми представникам духовенства. Причому турбота про дітей-сиріт із боку князя не обмежувалася покладанням цих обов'язків на Церкву. Великий князь Ярослав заснував сирітське училище, у якому «призрівав» і навчав на своєму утриманні 300 юнаків. Сама опіка, турбота про сиріт здійснювалася за релігійним, моральним покликанням, розглядалася як «богоугодна акція», про що свідчить тогочасна приказка: «Не постись, не молись, а призри сироту» [5, с. 38]. Неабиякого розвитку в той час набув й інститут опіки, який не лише став історично першою, утіленою в нормах «Руської Правди», формою

піклування про дітей, що залишились без батьків, а й «вплинув на формування аналогічних правових інститутів у Польському королівстві та Великому князівстві Литовському» [6, с. 55]. Джерела свідчать, що в народі опікуна називали печальником (від слова «печалюватись», яким виражалося піклування про виховання дітей), що означає *благодійник, наставник, який проявляє до дітей милосердя* [7, с. 19]. Тож можемо припустити, що елементи сучасного наставництва впродовж багатьох століть українського державотворення знаходили своє втілення в інституті опіки, у рамках якої діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, традиційно отримували турботу, догляд і виховання.

Більш очевидне застосування наставництва як форми соціальної підтримки дітей та молоді розпочалось приблизно з кінця XVI – початку XVII ст., коли на землях Речі Посполитої зростає роль дворянської благодійності, а дружини багатих вельмож опікуються утриманням і освітою сиріт і дітей із бідних родин. Стало звичкою брати на виховання дівчаток із родин збіднілої шляхти. Вони навчались разом із рідними дітьми танців, етикету; їх забезпечували одягом і харчами, а згодом одружували з немалим приданим [8, с. 19].

Подальші тенденції розвитку інституту наставництва на українських землях безпосередньо пов'язані з розвитком системи соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у Російській імперії, до складу якої входила значна територія сучасної України. Як зазначає О. Ніколаєнко, «про дітей, позбавлених батьківського піклування, у Російській імперії турбувалися державні органи, суспільні благодійні організації й окремі особи <...> Сироти могли бути передані під опіку в родину або до сирітських притулків. Навчання сиріт із заможних прошарків здійснювали опікуни (наставники), часто за матеріальної допомоги благодійних організацій» [9, с. 18]. Одним із яскравих прикладів цього є діяльність Слобідсько-Українського (Харківського) товариства благодіяння (1811–1827 рр.), створеного представниками дворянства братами А. Квіткою та Г. Квіткою (Основ'яненком). Як зазначає О. Кравченко, основними напрямками

діяльності товариства була підтримка збіднілих дворян у вигляді одноразової допомоги та постійних пенсій, опіка та виховання сиріт обох статей (переважно дітей дворян і чиновників), причому хлопчиків коштом товариства навчали в місцевій Слобідсько-Українській (пізніше Першій харківській) гімназії, а дівчатка утримувались в Харківському інституті шляхетних дівчат. Товариство благодіяння піклувалося про випускниць інституту: для них підшукувались місця роботи – учительками в родинях поміщиків, надавалась матеріальна допомога в разі одруження. Після досягнення вихованцями 12-річного віку їх віддавали до наставників навчатися майстерності чи ремеслу. На дитину укладався договір за спеціальним зразком на прийняття в навчання, у якому визначались обов'язки особи, яка взяла дитину: утримувати в чистому приміщенні, давати ситну, здорову їжу, забезпечувати одягом, білизною, взуттям, поводитися людинолюбно, не давати важкої роботи, стежити за моральністю та вчити чесно виконувати свої обов'язки [10, с. 224, 243]. Окрім того, як зазначає Л. Маценко, у XIX ст. в царській Росії наставництво розглядалось як один із напрямів губернерства (домашнього навчання дітей вищих чиновників і дворян). Домашні наставники (наставниці) мали право і виховувати, і навчати дітей [11, с. 43].

Подальший період розвитку інституту наставництва в Україні припадає на XX ст. і значною мірою зумовлюється входженням нашої держави до складу СРСР. Масштабна комунізація пронизувала всі сфери суспільного життя, особливо – сферу освіти, яка стала основним засобом виховання і впливу на свідомість дітей і молоді з метою формування моделі «нової радянської людини» й укорінення в тогочасному суспільстві комуністичної ідеології. Зазначене втілювалось в ухваленні в 1920 р. «Декларації про соціальне виховання дітей», яка проголошувала початок створення нової виховної системи соціального виховання та ставила завдання «охопити правильно поставленим єдиним вихованням життя кожної дитини, реалізувати права дитини, а не тільки висмоктувати з неї виконання її обов'язків», а основним засобом досягнення цього завдання

стала організація «нових закладів, які б уже органічно виходили з основного плану нової системи соціального виховання, – дитячих будинків», «де кожна дитина знайде собі не тільки тимчасовий чи постійний притулок, а й одержить усе, що необхідно їй для життя та виховання. Відкриті чи закриті дитячі будинки, де дитина живе зі своїми молодшими й старшими товаришами, зі своїми наставниками, де вона у дружній комуністичній спільноті з подібними собі істотами росте, розвивається й навчається жити життям нової людини в новому людському суспільстві, – от така дитяча комуна – це й є той маяк, який світить провідною зіркою для всієї пролетарської виховної системи» [12]. Отже, убачається, що ухвалення цієї Декларації ознаменувало започаткування процесу масштабної інституціоналізації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на теренах УРСР, який передбачав створення розгалуженої системи дитячих будинків для того, щоб побороти післявоєнну безпритульність, забезпечити пріоритет колективного виховання та в найкоротші строки побудувати комуністичне суспільство. Із цих позицій наставники розглядалися як працівники дитячих будинків, уповноважені режимом здійснювати колективне виховання та навчання дітей на засадах комуністичної ідеології.

Із середини ХХ ст., як зазначає Т. Розвадовська, наставництво активно розвивалось у системі професійно-технічної освіти, а також на виробництві. Наставництво розглядалось як поєднання навчання професійних навичок і наслідування цінностей тогочасного суспільства. Наставники повинні були впливати на формування комуністичного світогляду, моралі, активної життєвої позиції. Наставниками могли стати передові представники колективу. Інститут наставництва повинен був впливати на становлення всебічно розвиненої особистості у трудовому колективі на засадах комуністичної ідеології [13, с. 143–144].

Саме в такому контексті інститут наставництва отримав своє перше офіційне нормативне закріплення на теренах УРСР. Ідеться про ухвалення в 1987 р. постанови Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української СРСР № 289

«Про організацію виконання в республіці постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з усунення серйозних недоліків у роботі з дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без піклування батьків, докорінне поліпшенню їх виховання, навчання і матеріального забезпечення», спрямованої на покращення умов догляду за вихованцями закладів інтернатного типу в СРСР, що, серед іншого, передбачало приділення більше уваги до соціалізації випускників закладів інтернатного виховання. Про це свідчать положення п. 26 постанови, якими на партійні, профспілкові та комсомольські організації покладался обов'язок щодо «постійної турботи про молодих робітників, колгоспників, студентів та учнів – колишніх вихованців дитячих будинків та шкіл-інтернатів, закріплювати за ними наставників із числа ветеранів праці, передовиків і новаторів виробництва, залучати їх до активної участі у громадському житті, створювати умови для професійного і культурного зростання» [14]. Як убачається, тогочасний підхід щодо наставництва, на відміну від сучасного, закріплювався лише стосовно випускників закладів інтернатного виховання та мав на меті частково сприяти їхній соціалізації в контексті швидкої адаптації до умов праці на виробництві, а також набуття та вдосконалення ними трудових навичок, що загалом відповідало засадам панівної в той час «філософії трудящих мас».

Нарешті, останній етап розвитку наставництва в Україні припадає на 2000-і рр. та характеризується становленням його як самостійного інституту в межах сімейно-правового регулювання. Серед чинників, які цьому сприяли, передусім варто виокремити глобальну активізацію процесу відходу від інституційного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (так звана реформа деінституціоналізації), який був започаткований ще в середині ХХ ст. Основними причинами активізації реформи деінституціоналізації на початку ХХІ ст. у світі стали результати численних досліджень, які неодноразово засвідчили, що «інституціоналізація дітей-сиріт і розлука їх із сім'єю мають добре відомий і широко задокументований негативний вплив на здоров'я, розвиток і благополуччя дітей». Було

встановлено, що діти, які живуть у великих інтернатних закладах, часто стикаються з емоційною занедбаністю та більш високим рівнем жорстокого поводження й експлуатації, що наражає їх на довгострокові проблеми із психічним здоров'ям, психологічний дистрес і травми. Діти, які перебувають в інтернатах, часто мають когнітивні, лінгвістичні й інші затримки розвитку і частіше, ніж їхні однолітки, перебувають у конфлікті із законом [15].

Через українські негативні наслідки та численні загрози фізичному та психоемоційному розвитку дітей, які несуть інституційне виховання, у 2000 р. розпочалась масштабна кампанія з підтримки урядів і громадянського суспільства в Європі та Центральній Азії з боку ЮНІСЕФ та Європейського Союзу у відході від інституційного догляду за дітьми до систем догляду на рівні сім'ї та громади [16], а ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН у 2009 р. Резолюції № A/RES/64/142 «Рекомендації щодо альтернативного догляду за дітьми» стало поштовхом для європейських країн у поступовій, але рішучій відмові від системи інтернатного виховання дітей-сиріт і розвитку форм альтернативного догляду. Проте, на відміну від більшості країн ЄС, яким вдалось мінімізувати рівень інституційного виховання в досить короткі строки, Україна, як і чимало пострадянських держав, упродовж тривалого часу не мала успіхів у впровадженні реформи деінституціоналізації, що обґрунтовувалось низкою причин, серед яких: а) велика кількість дітей-сиріт, які виховувались в інтернатних закладах; б) відсутність належних фінансових спроможностей для розвитку альтернативних форм виховання; в) неналежність законодавчої бази; г) безсистемність провадження соціальної політики та брак політичної волі для відходу від системи інституційного виховання.

Зазначене зумовило об'єктивну потребу не лише в активізації процесу деінституціоналізації системи виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у нашій державі, що завжди було однією з важливих передумов реалізації Україною євроінтеграційних прагнень, а й у першочерговому вжитті заходів щодо покращення умов виховання дітей-сиріт, які перебувають у закладах інсти-

туційного виховання, зокрема, надання їм психологічної й емоційної підтримки для успішності їхньої майбутньої соціалізації та набуття ними статусу повноцінного дорослого члена суспільства. Цей виклик першою в Україні прийняла громадська організація «Одна Надія», яка у 2009 р. розробила та почала реалізувати програму наставництва, основною метою якої стала підготовка до самостійного життя дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом здійснення наставництва. Ця програма стала пілотним проектом, який здійснюється в м. Києві, у партнерстві зі Службою у справах дітей Київської державної адміністрації та співпрацює з організаціями та волонтерськими групами, що допомагають дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, в інших регіонах України [17, с. 11].

Цікаво зауважити, що впродовж семи років наставництво над дітьми в інституційних закладах виховання здійснювалось на волонтерських засадах у рамках благодійної діяльності, а правовим підґрунтям цього слугували поодинокі норми вітчизняного законодавства, серед яких варто виокремити ч. 3 ст. 52 Конституції України, яка декларує, що «держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей», а також ч. 5 ст. 5 Закону України «Про охорону дитинства», згідно з якою «благодійні та інші громадські організації, фізичні особи можуть брати участь у забезпеченні реалізації заходів з охорони дитинства, поліпшення становища дітей, створення розвиненої системи патронату дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, підтримки батьків або осіб, які їх замінюють, заходів, спрямованих на забезпечення відповідних умов для виховання, освіти, усебічного гармонійного культурного і фізичного розвитку дитини». І лише у 2016 р. з ухваленням Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» щодо наставництва» досліджувані відносини в нашій державі набули підтримки з боку законодавця й отримали належне правове регулювання. Невдовзі, у 2017 р., Кабінетом Міністрів України була ухвалена постанова

№ 465 «Деякі питання здійснення наставництва над дитиною», якою було затверджено Положення про наставництво, а також Типовий договір про наставництво, що слугує правовою підставою для виникнення правовідносин щодо наставництва. Відзначимо, що ухвалення вищезазначених нормативних актів стало важливим кроком нашої держави на шляху до імплементації п. 132 Рекомендацій ООН щодо альтернативного догляду за дітьми, у якому зазначено, що варто докладати особливих зусиль для виділення кожній дитині, коли це можливо, спеціалізованої особи, яка може сприяти її незалежності при виході з-під опіки, а також ст. 420 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, яка, серед іншого, передбачає зобов'язання України з посилення рівня соціального захисту та модернізації систем соціального захисту.

Своєю чергою, до основних передумов запровадження сучасного інституту наставництва у вітчизняній правовій

системі, на наш погляд, варто віднести: 1) активізацію процесу глобальної деінституціоналізації, який у нашій державі передбачає два основні напрями: розвиток сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та гуманізацію умов виховання дітей в інституційних закладах виховання; 2) критично високий рівень інституційного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, що зумовив потребу в ужитті невідкладних додаткових заходів, спрямованих на покращення процесу піклування, зокрема, забезпечення психологічної й емоційної підтримки підлітків з метою їх успішної соціалізації; 3) багаторічну практику наставництва в Україні, здійснювану в рамках благодійної волонтерської діяльності, що зумовило потребу у формуванні механізму правового регулювання досліджуваних відносин з метою їх упорядкування; 4) імплементацію Україною зобов'язань щодо посилення рівня соціального захисту, передбачених Угодою про асоціацію з ЄС в рамках реалізації нашою державою євроінтеграційних прагнень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Інститут наставництва: Теорія та практика застосування в суддівській освіті / В. Мазурок та ін. 2021. С. 11.
2. Історія української культури : навчальний посібник для студентів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання / І. Передерій та ін. ; за ред. І. Передерій. Полтава : ПолтНТУ, 2015. С. 57–58.
3. Хрестоматія з історії середніх віків / упоряд. : В. Духопельніков та ін.]. Київ : Освіта, 1998. С. 122.
4. Стефанюк С., Гаркавець В. Морально-правові основи національної педагогіки: етика суб'єкт-суб'єктивних взаємин : навчальний посібник. Харків, 2009. С. 222.
5. Рудий Н. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 38.
6. Ухач В., Калаур Л. Становлення та генезис інституту опіки на українських землях у період IX–XVIII ст. : історико-правовий дискурс. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. № 4. С. 55.
7. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні / М. Ярмаченко та ін. Київ : Рад. школа, 1991. С. 19.
8. Зверева І., Лактіонова Г. Соціальна робота в Україні. Київ : Вища освіта, 2004. С. 19.
9. Ніколаєнко О. Турбота про дітей у діяльності польських товариств Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 2016. Вип. 9. С. 18.
10. Кравченко О. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2019. С. 224, 243.
11. Маценко Л. Методика роботи гувернера : навчально-методичний посібник для підготовки фахівців напряму 0101 «Педагогічна освіта» зі спеціальності 6.010103 «Соціальна педагогіка». Київ : ДАКККіМ, 2010. С. 43.

12. Мамонтів Я. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей. URL: (дата звернення: 19.08.2024).

13. Розвадовська Т. Наставництво як педагогічний феномен. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 11 «Соціальна робота. Соціальна педагогіка». 2018. Вип. 24 (2). С. 143–144.

14. Про організацію виконання в республіці постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР по усуненню серйозних недоліків у роботі з дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без піклування батьків, докорінному поліпшенню їх виховання, навчання і матеріального забезпечення : постанови Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української СРС № 289 від 25.08.1987 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/289-87-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.08.2024).

15. Browne Kevin. The risk of harm to young children in Institutional Care. The Save the Children Fund, 2009. URL: http://learn.viva.org/wp-content/uploads/2017/08/The_Risk_of_Harm.pdf (дата звернення: 25.08.2024).

16. 15 years of De-Institutionalization Reforms in Europe and Central Asia. Key results achieved for children and remaining challenges. URL: https://www.unicef.org/eca/sites/unicef.org.eca/files/2018-11/Key%20Results%20in%20Deinstitutionalization%20in%20Europe%20and%20Central%20Asia_0.pdf (дата звернення: 25.08.2024).

17. Наставництво крок за кроком : посібник для небайдужих дорослих / О. Смаль та ін. Київ, 2014. С. 11.